

УДК 930(477.4) "18/19"

Іван Ярмошик
доктор історичних наук,
доцент, завідувач
кафедри спеціальних історичних
наук та правознавства
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

**БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА 1651 Р. В НАУКОВИХ
ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКИХ АВТОРІВ.**

У статті аналізується висвітлення польськими істориками причин перебігу та наслідків Берестецької битви 1651 р. Увагу приділено мемуарним творам її учасників, дослідницьким працям Ю. Бартошевича, Л. Кубалі, В. Конопчинського та інших.

Ключові слова: Національно-визвольна війна українського народу, Берестецька битва, історичні дослідження, польські дослідники.

**БЕРЕСТЕЦКАЯ БИТВА 1651 г. В НАУЧНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЯХ ПОЛЬСКИХ АВТОРОВ.**

В статье анализируется освещение польскими историками причин, хода и последствий Берестецкой битвы 1651 года. Уделено внимание мемуарным произведениям ее участников, исследовательским трудам Ю. Бартошевича, Л. Кубали, В. Конопчинского и других.

Ключевые слова: Национально-освободительная война украинского народа, Берестецкая битва, исторические исследования, польские исследователи.

**BERESTETSKA BATTLE 1651 IN SCIENTIFIC RESEARCHES OF
POLISH AUTHORS.**

This article gives analysis of description of the reasons of acts and the consequences of Berestetska battle, that have been at 1651, that was described by Polish historians. Main attention was devoted to memoirs of its participants and research proceedings of Y.Bartoshevych, L.Kubali, V.Konopchynskiy and others.

Key words: The national-liberation war of Ukrainian people, Berestetska battle, historical researches, Polish researchers.

З-поміж військових подій національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького одною з найважливіших вважається Берестецька битва 1651 р. Висвітленню обставин, пов'язаних із її підготовкою, перебігом, наслідками, присвятили свої розвідки, окрім українських істориків, чимало польських дослідників XIX – XX ст.

Загалом варто констатувати, що польську історіографію традиційно цікавили проблеми військової історії, у тому числі й ті, які відбувалися на теренах України. Це обумовлювалося важливістю цих подій як для історії Речі Посполитої так і для української. У польській історичній науці створено значний корпус праць присвячених чи не всім помітним військовим сутичкам в минулому польської держави. Серед комплексу цих досліджень можна виділити такі, що спеціально присвячені військовій історії Польщі[12], низка розвідок висвітлює перебіг окремих битв[13; 14].

Завданням цієї статті є аналіз поглядів польських авторів на Берестецьку битву 1651 р. Праці польських істориків про неї частково уже були об'єктом аналізу в українській історіографії. Зокрема їх огляд знаходимо в монографії археолога І. Свєшнікова «Битва під Берестечком», яка є єдиною монографією в українській історичній науці, присвяченій цій події [4]. Окремі праці польських дослідників про Берестецьку битву проаналізовані у дослідженні О. Ярошинського «Волинь у роки української національної революції середини XVII ст.» [5]. Однак окремої публікації,

яка б проаналізувала комплекс проблем, пов'язаних із військовими діями червня – липня 1651 р. у висвітленні польських авторів іще немає.

На наш погляд висвітлення цієї складної, багатогранної події в долях українського та польського народів вимагає прискіпливого аналізу. Це необхідно не стільки для виявлення детального перебігу битви (на нашу думку це має другорядне значення), скільки для розуміння менталітету авторів як XVII ст. так і пізніших часів, котрі давали тлумачення тих подій, для оцінки їхнього ставлення до супротивників – українських козаків як репрезентантів тогочасної української народності.

Перші праці про перебіг цієї воєнної кампанії були написані іще її сучасниками – польськими авторами середини XVII ст. Події Берестецької битви висвітлюються у кількох творах В. Коховського – історика, поета, який 18-річним жовніром брав у ній участь. Основним його історичним твором, написаним на основі власних спостережень та із використанням тогочасних джерел, стала латиномовна праця «*Annalium Poloniae ab oitu Vladislai IV*». У перекладі польською мовою видрукувана була Е. Рачинським у Познані 1840 р., у 1859 році вийшло її друге доповнене видання під назвою «*Historya panowania Jana Kazimierza*». Ця пам'ятка детально висвітлює перебіг національно-визвольної війни українського народу починаючи від 1648 р. до періоду Руїни. На думку В. Коховського, поляки упродовж 1650 року намагалися утримати мир із козаками, однак ті хотіли лише війни, щоб вирватися із підданства Речі Посполитої. У його творі простежується осуд бунту козаків супроти шляхти [9]. На жаль, у рукопису згаданої праці, де мав би бути опис подій під Берестечком, відсутні сторінки [9, с. 131]. Поетичний відгук цього автора про Берестецьку військову кампанію знаходимо у двох його віршованих творах: «*Berestecką potrzebe Apollo śpiewa*» [10, s. 22 – 24], де він емоційно прославляє мужність польських жовнірів, та у «*Przywitanie wjeżdżającego najjaśniejszego Jana Kazimierza króla polskiego do Lwowa, po Beresteckiej wiktoryi*» [10, s. 27 – 28]. У другому вірші він прославляє переможного

короля та висловлює надію на мир та спокій, які повинні запанувати у вітчизні після такої перемоги.

Більш цінну інформацію про битву містять мемуари її учасників – політичних діячів, польських жовнірів, котрі або особисто брали у ній участь або знали про неї із розповідей чи офіційних реляцій. До таких належить «Діаріуш» С. Освенцима. Автор – шляхтич із Краківського воєводства, володів маєтками на території сучасної Львівської обл.. Він був особою наближеною до короля, брав участь у багатьох важливих подіях. Його діаріуш охоплює період із 1643 до 1651 р., його уперше опублікував польською мовою В. Чермак у 1907 р. у збірнику «*Scriptores Rerum Polonicarum*» [18]. Дещо раніше його переклад російською мовою публікувався на сторінках українського часопису «Киевская старина» [3].

У своєму «Діаріуші» С. Освенцим зібрав чималу кількість фактичного матеріалу на основі власних спостережень та такого, що чув від інших. На його сторінках знаходимо тексти документів, листів, які стосуються описуваних подій. Автор висвітлив обстановку напередодні битви та детально переповів її перебіг. Хоч сам він не був її безпосереднім учасником, тому що за наказом короля був направлений на придушення повстання Л. Костки-Наперського у Краківському воєводстві, широко використав писемні документи, листи з-під Берестечка. Діаріуш С.Освенцима побудований за хронологічним принципом і вважається найбільш повним джерелом про Берестецьку битву.

Важливе значення мають мемуари Великого канцлера Литовського Альбрехта Радзивілла. Матеріал у них викладений за роками і охоплює період з 1632 по 1656 р. Автор обіймав високу посаду у тогочасній Речі Посполитій, був сучасником подій. Окрім того, на теренах Волині знаходилися його маєтки, головним і улюбленим серед яких було містечко Олика. Через це А. Разивілл не міг залишатися байдужим до подій, які відбувалися в даному регіоні. [20].

Участі у битві А. Радзивілл особисто не брав, але маючи доступ до державних документів, підтримуючи стосунки із добре поінформованими особами, залишив детальний опис подій 1651 р. Його твір віддзеркалює точку зору правлячих магнатських кіл Речі Посполитої на визвольну війну українського народу. А. Радзивілл відгукується про неї як про бунт козаків і повстання підданих селян проти своїх панів, скаржить на селянську злість. Все ж він, як політичний лідер, намагається зрозуміти ті причини, які призвели до вибуху народного невдоволення, зазначає, що такого розмаху бунту не було іще в жодній з європейських країн. Одною із причин він називає кару божу за гноблення людей убогих, звинувачує Миколая Потоцького за несправедливості до Б. Хмельницького і називає його (М. Потоцького) винуватцем війни. У спогадах А. Радзивілла знаходимо чимало таких фактів, які відсутні в інших джерелах, заслуговує на увагу і стриманий тон розповіді автора та відсутність образливих епітетів на адресу козаків та селян.

Більшу цінність становлять спогади польських жовнірів, безпосередніх учасників бойових дій. З-поміж них назвемо невелике повідомлення вишгородського стольника Млоцького та «Pamiętnik...» шляхтича з Белзького воєводства Миколая Ємьоловського, який служив у королівській хоругві легкої кінноти, був учасником битви під Берестечком.

Реляція Млоцького [17] є важливим документом про Берестецьку битву. Її автор брав участь у боях в лавах військових підрозділів князя Яреми Вишневецького. Він детально переповів те, що було доступне його зору та те, що знав із розповідей інших вояків. Сам автор назвав свій твір найправдивішим описанням подій тим, хто сам це все бачив.

«Pamiętnik...» М. Ємьоловського вперше був опублікований у 1850 р., у 2000 р. у Варшаві вийшло його сучасне наукове видання в обробці Яна Дзенгилевського [8]. Мемуари М. Ємьоловського охоплюють період 1648 – 1679 рр., в тому числі й певне місце на їх сторінках він відводить опису військових подій біля Берестечка. Він, як воїн королівських військ,

оповідає про битву, його розповідь є важливим доповненням до інших джерел. Цінним свідченням М. Ємьоловського є згадка про те, що у козацькому таборі перебувала значна кількість польських шляхтичів. Він вказує що їх там було 50 тисяч [8, s. 75]. Очевидно це перебільшення, але кількість мала б бути значною.

Для розуміння порядків у польському війську цікавим є обурення дисциплінованого вояка М. Ємьоловського тим, що шляхта із посполитого рушення почала бунтувати і вимагати від короля відпустити її додому, у той час коли доля битви іще не була вирішена. Ці свої вимоги шляхта поновила після ліквідації козацького табору і, незважаючи на прохання та подарунки короля, посполите рушення категорично відмовилося воювати далі і повернулося додому [8, s. 83, 85]. На недостатню участь посполитого рушення у бойових діях згадує у своїй реляції і Млоцький. Він зазначив, що познанське, каліське, черняхівське (czerniechowskie) рушення, почувши про бій із неприятелем під Берестечком, відступили із Сокаля до Рубешова. Цим вони викликали велике невдоволення інших жовнірів, бо тим самим польське військо недорахувалося кількох тисяч вояків [17, s. 275]. Млоцький дещо детальніше оповідає про конфлікт між королем та сандомирським і великопольським посполитим рушенням, яке по завершенні битви категорично не бажало воювати далі. Зібрали окрему нараду (коло) обрали своїм маршалком М. Дембіцького і, незважаючи на умовляння та погрози короля, посилаючись на те, що ворога уже упустили, вирішили повернутися до своїх домівок [17, s. 276].

Такий демарш посполитого рушення, історик першої половини ХХ ст. В. Конопчинський у своїй синтетичній праці «Dzieje Polski nowożytnej», яка вперше була опублікована у 1936 р., вважає одною з причин того, що результати Берестецької перемоги не були використані для остаточного придушення козацького повстання і повного розгрому козацтва. Причиною ж недисциплінованості посполитого рушення історик вважає інтриги коронного під канцлера Гієроніма Радзейовського [11, s. 410].

До таких же важливих військових спогадів слід віднести мемуари литовського хорунжого Богуслава Радзивілла [21]. Їх автор теж був учасником битви, із його твору довідуємося низку подробиць тих подій, хоч оповідь про них дуже скупа, займає лише кілька сторінок.

Вищезгадані твори сучасників про Берестецьку битву були опубліковані польськими видавцями у XIX ст. і стали доступними для ознайомлення широкими колами польської інтелігенції. Вони стали основою для наукових досліджень цієї сторінки польсько-українських стосунків польськими та українськими істориками.

Наукові дослідження про Берестецьку битву з'явилися у XIX ст. З-поміж перших творів XIX ст. варто назвати статтю, автор якої підписався одною літерою «P...» у львівському часописі «Przyjacieł domowy» [19]. Події Берестецької битви автор розглядає в контексті польсько-українського протистояння середини XVII ст. Головною причиною визвольної війни він вважає гноблення магнатами українського народу, релігійні утиски та бажання Б.Хмельницького помститися за власні кривди. Для автора характерний стриманий тон висвітлення подій, іноді відчувається симпатія і співчуття до козаків та українського народу. Важко визначити коло використаних ним джерел, очевидно це була низка попередніх публікацій польських авторів XVII ст. та пізніших часів. Автор обмежився лише спокійним переказом фактів та подій, які відбулися. Іноді відчувається осудження політики польських королів, спрямованої на утиски православної церкви та осудження уніатських священників.

З-поміж досліджень польських істориків другої половини XIX ст. варто назвати статтю Ю. Бартошевича «Bitwa pod Beresteczkiem...» [6]. Історик переповів перебіг Берестецької битви, починаючи від перебування польської армії у таборі під Сокалем до завершення бойових дій. Дана публікація насичена численними фактами, містить детальний опис тих подій, перелічує підрозділи польської армії, їх чисельний склад, наводить прізвища воєначальників, які командували ними. Згадана публікація Ю.

Бартошевича є докладним переказом про ті події, має скоріше науково-популярний характер. Написана вона на основі мемуарних творів М. Ємьоловського, В. Коховського, А.Радзивілла, Я. Міхаловського.

Окреме дослідження битві присвятив історик другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Л. Кубаля [15]. Автор висвітлив події, які передували початку битви, її перебіг, розповів про облогу та взяття козацького табору. Назагал його розповідь вважається достовірною, хоч українські історики звернули увагу на ряд неточностей у його дослідженні [4, с. 51]. У творі простежується негативне ставлення цього польського історика до постаті Б. Хмельницького. Без посилання на використане джерело він пише про те, що козацький гетьман не вийшов привітати хана у таборі, тому що лежав п'яний у своєму наметі. Таке свідчення Л. Кубалі пізніше критично розглянув та спростував М. Грушевський [1, с. 280 – 281].

Іншими тогочасними джерелами факт такого стану Б. Хмельницького напередодні битви не підтверджується, навпаки є свідчення, що Б. Хмельницький запросив Іслам Гірея на бенкет, який тривав три дні. Не згадує про сп'яніння Б.Хмельницького і Ю.Бартошевич. Навпаки він розповідає, що на військовій нараді після першого дня битви, козацький гетьман піднімав бойовий дух хана і татарських воїнів, котрі постраждали в сутичках із кіннотою Конєцпольського. Як видно, Б. Хмельницький добре орієнтувався в психології польських вояків, переконував хана, що потрібно лише побити воїнів кварцяного війська. Після того шляхта посполитого рушення сама розбіжиться, оскільки відвикла від військового життя [6, с. 262].

В. Конопчинський серед обставин, які сприяли успіху польського війська, теж згадує образу кримського хана на Б. Хмельницького, але не уточнює якою була ця образа [11, с. 409].

Л. Кубаля перебільшив кількість козацького й татарського військ, яких на його думку було відповідно 102 тисячі козаків та 100 тисяч селян і 100 тисяч татар. Все ж незважаючи на таку упередженість, історик не зміг

заперечити військовий талант Б. Хмельницького як полководця, особливо в організації розвідки [15, s. 268].

Низка праць про Берестецьку битву з'явилася у міжвоєнний період розвитку польської історіографії. Помітною з-поміж них є твір М. Кукеля «Zarys historii wojskowosci w Polsce», де він подав детальний опис бойових дій у її ході [16, s. 100 – 109]. Історик описав ці події в контексті військової історії польських військ. Хронологічно розповідь у нього охоплює окрес від походу Калиновського на Поділля і до здобуття шляхетським військом козацького табору.

Із сучасних досліджень передумов, перебігу та наслідків Берестецької баталії назвемо монографію Ромуальда Романського [22]. Перебіг та наслідки битви висвітлені у працях Владислава Серчика [23] та Януша Качмарчика.

Варто зупинитися на тому, яке значення надавали польські історики наслідкам Берестецької битви. Сучасник тих подій, польський дипломат Філіп Обухович у своєму «Діаріуші» (хоч і не брав участі у битві, оскільки був у цей час у складі королівського посольства до російського царя) оцінив її результати як «славному і ранішими віками нечувану перемогу» [2, с. 192]. Ю.Бартошевич вважав, що це була одна з найбільших польських перемог, яка мала європейське значення [6, s. 271].

Інші автори були більш стримані у оцінці її наслідків. Певне розчарування відчувається у реляції Млоцького, як він зазначив, що на битву збиралися цілі гори, а вийшла із них миша [17, s. 276].

Л. Кубаля акцентував увагу на важливості цієї битви для Речі Посполитої. Він наголосив, що тут вирішувалася доля держави [15, s. 273]. С. Смолка порівнював значення Грюнвальдської битви 1410 р. із наслідками Берестецької баталії. На його думку, обидві ці військові сутички були доленосними для поляків і проходили під знаком «бути чи не бути». Порівняльному аналізу цих двох вирішальних для польської державності битв автор присвятив окрему брошуру під назвою «Grunwald i

Beresteczko» [24]. Оцінюючи значення битви, автор зазначив, що вона поділяє польську історію на дві частини, після неї (власне після польсько-козацьких війн) Польща почала скочуватися в провалля.

Сучасний дослідник Я. Донбровський вважає, що сутичка під Берестечком була найбільшою битвою, виграною поляками у XVII ст. Її безпосереднім наслідком стало усунення загрози нападу Москви і Семиграддя на Річ Посполиту. Усе ж, беручи до уваги положення Білоцерківської угоди, укладеної у вересні 1651 р., вважається, що військова кампанія 1651 р. в очах польської спільноти, особливо прихильників «військової партії» була визнана поразкою, оскільки не вдалося повністю придушити козацьке повстання. Після цього знову зміцніли позиції «партії миру», раніше репрезентованої коронним канцлером Єжи Оссолінським, і на порядку дня знову постала ідея війни проти Туреччини [7, с. 149].

Аналіз творів польських істориків про Берестецьку битву засвідчує різні підходи до трактування причин та наслідків збройного виступу українського народу проти Речі Посполитої у середині XVII ст. У частині праць ми знаходимо розуміння соціальних, політичних, духовних причин антипольських виступів українського населення у XVII ст., у інших – поверхові звинуваченні у зраді державних інтересів та порушенні спокою у Речі Посполитій, особливо на адресу Б.Хмельницького. Ознайомлення та критичний аналіз наукових досліджень польськими авторами цих сторінок української історії сприятиме глибшому розумінню цих процесів українською громадськістю та науковцями.

ДЖЕРАЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Грушевський М. Історія України – Руси / Михайло Грушевський. – Т. IX. Кн. 1. Роки 1650 – 1654. – Київ: Наукова Думка, 1996. – 880 с.
2. Діаріуш Казимира Філіпа Обуховича (фрагменти)/ переклад із польської І.Ярмошика. // Волинські історичні записки. Збірник наукових

- праць.– Т.1. – Житомир: Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 190 – 193.
3. Освецима Станислава дневник, 1643 – 1651 гг. (в извлечении и переводе) с предисловием В.А. // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 125 – 151; № 2. – С. 366 – 385; № 5. – С. 257 – 275; № 6. – С. 433 – 450; № 9. – С. 503 – 522; № 11. – С. 328 – 348; № 12. – С. 538 – 556.
4. Свєшніков І. Битва під Берестечком / Ігор Свєшніков. – Львів: Слово, 1993. – 302 с.
5. Ярошинський О. Волинь у роки української національної революції середини XVII ст. / Олег Ярошинський. – Київ: видавничий дім «Стилос», 2005. – 460 с.
6. Bartoszewicz J. Bitwa pod Beresteczkiem 28 – 30 czerwca 1651 r. / Julian Bartoszewicz. // Studia historyczne i literackie. Dzieła. – Kraków: K. Bartoszewicz, 1881. – Т.3. – S. 257–272.
7. Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648 – 1672 przez polskie elity polityczne /J. Dąbrowski. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2007. – Випуск 7. – С. 143 – 160.
8. Jemiołowski M. Pamiętnik, dzieje Polski zawierający (1648 – 1679) / opracowanie Jan Dziegielewski/ Mikołaj Jemiołowski. – Warszawa: DIG, 2000. – 352 s.
9. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / Wezpazyan Kochowski. – Т.2. – Poznań: Nakładem i czcionkami N.Kamieńskiego i Spółki, 1859. – 314 s.
10. Kochowski W. Pisma wierszem i prozą / Wezpasian Kochowski. – Kraków: nakładem biblioteki polskiej, 1859. – 75 s.
11. Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej / Władysław Konopczyński. – Warszawa: Instytut wydawniczy PAX, 2003. – 795 s.
12. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / Tadeusz Korzon. – Т. 1. – Kraków, 1912. – VII, 387 s.; Т. 2. – Kraków, 1912. 532 s.

13. Kubala L. Oblężenie Lwowa / Ludwik Kubala. // Kubala L. Studia historyczne. – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 81 – 110.
14. Kubala L. Oblężenie Zbaraża / Ludwik Kubala. // Kubala L. Studia historyczne. – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 111 – 169.
15. Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem / Ludwik Kubala. // Kubala L. Studia historyczne. – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 239 – 310.
16. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce / Marjan Kukiel. – Poznań: Wydawnictwo KURPISZ, 2007. – 360 s.
17. [Młocki]. Relacja bitwy pod Beresteczkiem r 1651: z współczesnego rękopisu Młockiego, stolnika wyszgorodskiego. // Lwowianin, przeznaczony krajowym i użytecznym wiadomościom. – Lwów, 1840. – T. IX. – S. 273 – 276.
18. [Oświęcim S.] Stanisława Oświęcima dyariusz 1643 – 1651. // Scriptores Rerum Polonicarum. – Kraków, 1907. – T. XIX. – LXXV, 437 s.
19. P... Bitwa pod Beresteczkiem. // Przyjaciel domowy. – Lwów, 1854. – N. 25. – S. 197 – 198; N 26. – S. 205 – 207; N 27. – S. 213 – 214; N 28. – S. 221 – 222; N 29. – S. 234 – 235; N 30 – S. 239 – 241.
20. Radzywiłł A. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Albrycht Stanisław Radzywiłł. – T. 3. 1647 – 1656. – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1980. – 615 s.
21. Radzywiłł B. Autobiografia. Kiedym wojnę traktowac począł i w którychem był wojennych okazyjach / Bogusław Radzywiłł. – Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1979. – 201 s.
22. Romański R. Beresteczko 1651. / Romuald Romański. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1994. – 213 s.
23. Serczyk W. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648 – 1651. / Władysław Serczyk. – [Warszawa: Książka i Wiedza, 2007]. – 380 s.

24.Smolka S. Grunwald i Beresteczko / Stanisław Smolka. – Kraków: księgarnia Spółki wydawniczej polskiej, 1910. – 20 s.

Довідка про автора

Ярмошик Іван Іванович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри спеціальних історичних наук та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка.